

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Cilt 4, Sayı 9, Temmuz 2017, ss. 7-23.

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), Volume 4, Issue 9, July 2017, pp. 7-23.

ISSN 2148-5704

DOI Number: 10.17822/omad.2017.62

Geliş Tarihi/Received: 10.06.2017 Kabul Tarihi/Accepted: 18.07.2017

YUGOSLAVYA'DA YAYIMLANAN TÜRKÇE DERGİLERDE “OSMANLI” İMGESİ

The “Ottoman” Image in Turkish Journals Published in Yugoslavia

Zafer GÖLEN*

Özet: Eski Yugoslavya topraklarının önemli bir bölümü 1878 yılında ve geri kalan bölümü ise 1912 gibi çok geç bir tarihte Türk idaresinden çıkmıştır. Tabii olarak bu topraklar önemli sayıda Türk ve Müslümanı barındırıyordu. Bu kitlenin önemli bir bölümü özellikle 1878 Berlin Kongresi ve 1912 Balkan Savaşları sonrasında Anadolu'ya göç etmek zorunda kaldı. Buna rağmen yüz binlerce Türk ve Müslüman bölgede yaşamaya devam etti. II. Dünya Savaşı sonrasında Yugoslavya kurulunca Türkler de kendi hak ve hukuklarını koruma, kültürlerini yaşatma adına birtakım faaliyetlere giriştiler. Ne var ki gerek krallık gerekse Yugoslavya deneyimi sırasında devletin baskın unsuru Sırlardı. Bu yüzden Türk ve Müslümanlar için hayat Yugoslavya döneminde de kolay olmadı. Baskılar ve Anadolu'ya yönelik göçler kesintisiz devam etti. Yugoslavya'da yaşamaya devam eden Türkler olumsuzluk ve baskılara rağmen kendi dil ve kültürlerini korumak için yoğun bir yayın faaliyeti yürüttüler. Türkçe basın çoğu zaman sosyalist iktidara yakın durmak eleştirisine maruz kalsa da çok önemli bir işlev sürdürdü. 1944 yılında *Birlik* gazetesinin çıkarılmasıyla başlayan Türkçe yayın macerasının en önemli ayağını, Sırlar ve diğer güney Slav halkları tarafından öcü olarak görülen Osmanlı ve Türk imgesinin yazılarda nasıl işleneceği oluşturdu. Bu sebeple 1965'te yayın hayatına başlayan eski Yugoslavya topraklarındaki en uzun soluklu Türkçe dergi olan *Sesler*, 1973'te yayına başlayan *Çevren* ve ardından *Doğru Yol/Esin*'de yazılar kaleme alan yazarlar, Osmanlı geçmişi konusunda oldukça dikkatli davranmak zorunda kaldılar. Bu makalede adı geçen dergilerde Osmanlı Devleti ile ilgili yayımlanan makaleler taranarak, içerik analizleri yapılmış ve Osmanlı geçmişinin okuyucuya ne şekilde aktarıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yugoslavya, Türkçe Yazın, Osmanlı İmajı, Birlik, Sesler, Çevren, Doğru Yol/Esin

Abstract: As it is known, a significant of former Yugoslavian part lands were released from Turkish administration quite lately in 1878 or 1912. Naturally, these lands sheltered a significant number of Turks and Muslims. Although an important part of this population had to migrate to Anatolia especially after 1878 Berlin Congress and 1912 Balkan Wars, hundreds of thousands of Turks and Muslims still continued to live in the region. When Yugoslavia was established after the World War II, Turks were involved with a number of activities to protect their rights and laws and to keep their culture alive. However, Serbians were the dominant elements of the state during both the kingdom and the Yugoslavia experience. For this reason, life for Turks and Muslims was not easy in Yugoslavian period. Oppressions and migrations to Anatolia continued uninterrupted. The Turks, who continued to live in Yugoslavia, carried out an intensive press activity to protect their own language and culture despite all oppressions. The Turkish press has maintained a very important function, although it is often criticized for standing close to the socialist government. The most important step of the Turkish press adventure, which began with the publication of the *Birlik* Newspaper in 1944, was how the Ottoman and Turkish imagery, which was seen as a bogeyman by the Serbs and other southern Slavic people, would be processed in the articles. For this reason, the writers penning in *Sesler*, the longest-running Turkish magazine in the former Yugoslavian lands which was first published in 1965, and *Çevren*, first published in 1973, and then *Doğru Yol/Esin* had to be very careful about Ottoman history. In this paper, the articles about Ottoman State are scanned in afore mentioned magazines, their contents are analyzed and how the Ottoman past was transmitted to the reader is established.

Key Words: Yugoslavia, Turkish Literature, Ottoman Image, Birlik, Sesler, Çevren, Doğru Yol / Esin

* (Prof. Dr.), Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Burdur/Türkiye, e-mail: zgolen@mehmetakif.edu.tr, ORCID: orcid.org/0000-0003-3162-6076

Giriş

Türkçe yayın faaliyetleri Kral I. Aleksandr'ın 6 Ocak 1929'da ilan ettiği diktatoryaya kadar oldukça zengindi. Diktatörlükle birlikte Türk yayın organları kapatılmış ve bu durum 1937'ye kadar devam etmiştir. Her ikisi de Üsküp'te olmak üzere, 1937'de Türkçe ve Sırpça olarak "*Pravi Put (Doğru Yol)*", 1940'ta ise Sırpça "*Muslimanska Sloga (Müslüman Birliği)*" adlı gazetelerin yayınına izin verilmiştir. 23 Aralık 1944'te ise tamamı Türkçe olarak "*Birlik*" gazetesi yayına başlamıştır. "*Birlik*" çağdaş Yugoslavya Türk yazınında çok önemli bir aşamadır. Her ne kadar tamamen rejimin kontrolünde ve amacı Türklere rejimi benimsetmek olsa da bölgede Türkçenin yaşamasına büyük katkı sağlamıştır.¹

1950'de, ileride "*Sevinç*" adını alacak olan "*Pioner Gazetesi*" ve 1957'de "*Tomurcuk*" adlı çocuk dergileri yayın hayatına girmiştir.² Yayın faaliyetleri ilerleyen yıllarda artarak devam etmiştir. Aralık 1965'te "*Sesler*", 1973'te ise "*Çevren*" gibi iki önemli dergi okuyucunun beğenisine sunulmuştur. Bunların yanında istikrarlı bir çizgi takip edemeyen "*Doğru Yol/Esin*" dergisi de Yugoslavya'da yaşayan Türkleri arasında önemli bir yayın organı olarak kabul edilebilir.

Yayın hayatının çeşitlenmesiyle, 1970'lerden sonra Kosova ve Makedonya'da yaşayan Türk yazarlar arasında gereksiz bir rekabet yaşanmıştır. Yazarlar arasındaki kişisel çekişmeler ve bölgeler arası bölünmeler rejimin işine yaramaktan öte bir fayda sağlamamıştır.³ Bölünmüşlük veya "*Bu işi ben bilirim.*" tavrı, Türk yazarların eserlerine de yansımıştır. Mesela, Fahri Kaya'nın Türkiye'de yayımlanmak üzere hazırladığı "*Çağdaş Makedon Şiirleri Antolojisi*"ne Türk kökenli hiçbir şairi almaması çok manidardır.⁴ Çekişme, zaman zaman bazı Türk yazarların tepkisini çekmiştir. Mesela, Altay Suroy, "*Biz Şaşarız Bu İşe*" adlı şiirinde Yugoslavya'daki Türk yazarlar arasındaki çatışmadan duyduğu rahatsızlığı aşağıdaki dizelerle dile getirir:⁵

*Bu ne kavga soydaşım,
Bu ne savaş yoldaşım,
Yayıncılar bir taraf,
Yaratıcılar bir taraf,
Sanki iki ayrı dünyadır,
Başkent yerde taşra aydadır.
(...)*

Yugoslavya'daki Türk yazını genel olarak değerlendirildiğinde, Osmanlı geçmişi birçok yazıda adı geçmeden yer alır ve genellikle siyasi bir obje değil kültürel bir vurgudur. Mesela Nusret Dişo Ülkü'nün "*Şiirim*" adlı eserinde bu eğilimin izlerini görmek mümkündür. Şiirde Türkçe'ye dolayısıyla gizli geçmişe vurgu yapılır:⁶

*Prizren'de doğdum, Saraçhane Mahallesi'nde
24 Mart 1937'de
Bu kentte doğdu Suzi Çelebi,
Hacı Ömer Lutfi, Âşık Ferki de
Gezip tozdular bu ilde bu ilçede*

¹ Cemal Süleyman, *Hatırımda Kalanlar Birlik'te 30 Yıl*, Yeni Balkan Yayınları, Üsküp 2017, s. 14-9.

² İsmail Eren, "Yugoslav Topraklarında Türkçe Basın", *Sesler*, Yıl II, Sayı 9, Üsküp 1966, s. 59.

³ Suat Engüllü, "Makedonya Türk Edebiyatı ve Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı", *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Makedonya Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı*, C. VII, Kültür Bakanlığı, Ankara 1997, s. 75-6.

⁴ Fahri Kaya, *Çağdaş Makedon Şiirleri Antolojisi*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1993, VII-XIX.

⁵ Altay Suroy, "Biz Şaşarız Bu İşe", *Esin Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl XIII, Sayı 22, Prizren 24 Nisan 1984, s. 40.

⁶ Nimetullah Hafız, *Yugoslavya'da Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi*, C.I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 64. Dişo, diğer yazarlara göre millî meseleleri dile getirmede öncü rol oynayan bir kimliktir. Bakınız, S. Engüllü, *a.g.m.*, s. 86.

Şiirlerini yazdılar bu dilde bu lehçede.

(...)

Bu il, ilçe ile dil hepimizin dilidir,

Bu lehçe, Türkçe ile şiir hepimizin şiiridir.

Dişo bir başka şiirinde gizli geçmişe şöyle seslenir ve geçmişe sahip çıkar. O sadece Anadolu Türklüğü ile yetinmez, Orta Asya'dan itibaren tüm Türk tarihine sahip çıkar:⁷

Bir ulusum var,

Ulusumla birlikte Türkçem

Türkçemle birlikte bir ulusum var.

Ne başında ne sonunda gelir uygar ulusların

Orta Asya'dan tut, Orta Anadolu'ya çık

O ulus benim ben o ulusun

Nimetullah Hafız ise "Belgrat" şiirinde, saklı geçmişe köprü ve kahvehane gibi iki metaforu kullanarak atıfta bulunur. Yugoslavya'da kendilerini her daim rejimin baskısı altında hisseden ve göçe zorlanan Türk veya Müslümanların durumuna dikkat çeker. O rejime gizli mesajını vererek kendisinin Belgrad'ın yerlisi olduğunu, kimsenin onu o topraklardan atamayacağını söyler, çünkü ataları da oralıdır:⁸

Belgrat'ta

Bir "Çar Köprüsü" kahvesi

İçinde ben varım

Atalarımın kalma

Hafız, "Koşun Söndürelim Bu Yangınları" şiirinde, yine adını zikretmeden Osmanlı geçmişinin Yugoslavya'da yok edilmesini konu edinir ve tahribatın durdurulmasını ister. Aslında bu şiir Osmanlı geçmişine sahip çıkma eylemi taşır. Dolayısıyla Hafız'ın şiiri rejimin iddia ettiğinin aksine Osmanlı geçmişini ya da imajını olumlulama çabası olarak kabul edilebilir. Çünkü Hafız'a göre yanan geçmişin renkleridir. Yani geçmiş bahar gibi renklidir ve bahar mevsimlerin en güzeldir.⁹

Koşun bütün kent yanyor

Renkli işlenmiş her şey yanyor

Sorarsanız tarih yaprakları yanyor

Koşun söndürelim bu yangınları

Sürelî yayınların tersine müstakil çalışmalarda geçmişe doğrudan atıf daha belirgindir. Mesela, Reşit Hanadan "Sel" romanının bir bölümünde Osmanlı Devleti'nin yıkılışını roman kahramanı Rüstem Dayı'nın ağzından anlatır. Anlatı çoğunlukla olayların kısa özetlerinin aktarılmasından ibarettir. Ancak bu hâliyle dahi Osmanlı geçmişini genç kuşaklara hatırlatması bakımından oldukça önemlidir.¹⁰

Eski Yugoslavya'da Türk yazarlar üzerindeki baskı, rejim yıkılmadan önce ve sonra kaleme aldıkları yazılarda açıkça görülür. Yugoslavya dağılmadan önce edebî çizgide kalmaya özen gösteren Türk yazarlar, dağılma sonrasında hem dinî konuları hem de Osmanlı geçmişini içeren yazılar kaleme alırlar. Mesela, Altay Suroy Receptoğlu'nun Eylül 1994'te "Bay" dergisinde yayımlanan, "Prizren ve Türk Dünyası" adlı makalesi, "Osmanlı Rumelisi'nin önemli merkezlerinden biri olan Prizren 1389 yılındaki Kosova Meydan Savaşı'ndan sonra Türk egemenliğine girdi." cümlesiyle başlar. Bu tek bir cümle dahi nelerin değiştiğinin habercisidir.

⁷ S. Engüllü, *a.g.m.*, s. 236.

⁸ Hafız, *a.g.e.*, C. I, s. 72-3.

⁹ Hafız, *a.g.e.*, C. I, s. 73.

¹⁰ Reşit Hanadan, *Sel*, Tan Yayınları, Pristina 1987, s. 191-6, 201; İ. Güven Kaya, *Yugoslavya'da Türk Halkı Edebiyatı*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1993, s. 34, 39, 41.

Zira yazar Osmanlı, Türk ve Kosova Savaşı'nı tek cümlede yan yana getirmiştir.¹¹ Daha evvel Kosova Savaşı'nın Sırp'lar üzerindeki olumsuz etkisini bilen Türk yazarlar, bu konuyu görmezden gelmeyi tercih ederken, dağılma sonrası en popüler konulardan biri Kosova Savaşı olmuştur.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Yugoslavya'daki Türkçe basına yaklaşımı ise her zaman mesafeli olmuştur. Türkiye Yugoslavya'daki Türkçe matbuatı Yugoslav Hükûmeti'nin propaganda aracı olarak görmüştür. Bu yüzden Cumhuriyet Hükûmetleri Türkçe basın yoluyla gerçekleşen Türkiye karşıtı propaganda ve sosyalizm ihracından vatandaşlarını korumak için zaman zaman bu gazetelerin ülkeye girişini yasaklamıştır. Mesela 1928 yılında *Sadâ-yı Millet* gazetesinin Türkiye ve hükûmeti aleyhine yaptığı yayınlar nedeniyle ülkeye girişi engellenmiştir. Yasağın altında Reis-i Cumhur sıfatıyla bizzat Mustafa Kemal'in imzası vardır.¹² 1937'de yine Mustafa Kemal imzalı bir kararname ile bu kez, *Doğru Yol* gazetesini "Memleket için zararlı yazıları taşıdığı anlaşıldığından Matbuat Kanunu'nun 51. maddesi mucibince memlekete sokulması" yasaklanmıştır.¹³ Benzer yasakların aynı gerekçelerle ilerleyen yıllarda da devam ettiği görülmektedir. Zira benzer bir engellemeye bu kez de 1973 yılında *Tan* gazetesi takılmıştır.¹⁴

1. Sesler Dergisi

Yugoslavya'da Çağdaş Türk yazınının en iyi temsilcisi 1965'te yayın hayatına başlayan *Sesler* dergisidir. Sorumlu yazar görevini İlhami Emin, Fahri Kaya, Necati Zekeriya, Şükrü Ramo, Sureyya Yusuf, Hasan Mercan, Alaettin Tahir, Suat Engüllü, Avni Abdullah ve Fahri Ali gibi kişiler yürütmüştür. Uzun yayın hayatı boyunca, yayın kurulunda bazı değişiklikler meydana gelmişse de 1990'lı yıllara kadar genel çizgisi korunmuştur.

Sesler incelendiğinde, Türk yazarların çoğunlukla rejimin faziletlerini övmek ve dillerini korumakla meşgul oldukları görülür. Geçmişe dair az sayıda çıkan makale ise rejimin tarih anlayışı ile uyum içindedir. Çoğu zaman hiç değinilmeyen Osmanlı geçmişine dair açık imgelerden biri, derginin 5. sayısında Slavolyub Cinciç tarafından kaleme alınan Meşrutiyet Dönemi'ne ait bir değerlendirmedir. Ona göre, Meşrutiyet Dönemi'nde Osmanlıcılık, Turancılık, Pantürkizm ve Panislamizm gibi gerici düşünceler ortaya çıkmıştır. Yazar, Enis Behiç, Mehmet Emin, Ömer Seyfettin ve Halide Edip gibi ileri gelen Türk yazarları "şoven" yazarlar olarak niteler.¹⁵ Bu yazarların tamamının Türkiye'de milliyetçi düşüncenin yerleşmesinde öncü oldukları düşünüldüğünde, Cinciç'in olumsuz nitelemesinin sebebi anlaşılır. Niteleme, Sosyalist Yugoslavya'nın dünya görüşü ile uyum içerisindedir.

Derginin 7. sayısında Osmanlı geçmişine dair Nazım Hikmet'in bir şiiri mevcuttur. Rejim, Yugoslavya'daki Türklere Nazım Hikmet'i rol model olarak gösterdiğinden, ölümünün üçüncü yılı anısına eserlerinden bir seçki, derginin 53-104. sayfaları arasında yer alır. Seçkide yer alan "Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin Destanı" adlı şiirde, Bedreddin bir isyancıdan ziyade kahraman olarak tasvir edilir. Osmanlı geçmişini olumsuz imgelerle açıklamak rejimin ruhuna uygun olduğundan, dergi idarecilerinin bu şiiri tesadüfen seçmedikleri aşikârdır.¹⁶

Derginin 23. sayısında olumlu sayılabilecek bir makale yayımlanmıştır. Tahmin edileceği gibi Osmanlı idaresi açıkça övülmemiştir. Ancak bir kız kaçırma olayı karşısında yeterli ilgiyi göstermeyen Osmanlı mutasarrıfı, görevden alınarak yerine yeni biri atanmış ve yeni mutasarrıf problemi çözmüştür. Yazıda halkın sesine kulak veren bir yönetim portresi çizilmiştir.¹⁷ Başka

¹¹ Altay Suroy Recepoğlu, *Kosova'da Türk Kültürü veya Türkçe Düşünmek*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001, s. 397.

¹² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, nr:030.0.18.01.01.029.47.8.

¹³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, nr:030.0.18.01.02.75.49.017.

¹⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, nr:030.18.01.02.294.11.18.

¹⁵ Slavolyub Cinciç, "Yakub Kadri'nin Çağdaş Türk Edebiyatındaki Yeri", *Sesler*, Yıl II, Sayı 5, Üsküp 1966, s. 33.

¹⁶ Mirko Banyeviç, "Çetko Mirvoş Söylentisi", *Sesler*, Yıl II, Sayı 7, Haziran 1966, s. 48-50; Nazım Hikmet, "Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin Destanı'ndan", *Sesler*, Yıl II, Sayı 7, Haziran 1966, s. 96-7.

¹⁷ Hacı Ömer Lütüfî, "Kız Kaçırma Destanı", *Sesler*, Yıl IV, Sayı 23, s. 64-6.

bir olumlu yaklaşım Türkiye'den İsmail Eren'e aittir. Bu yazıda Balkanlar'a yatırım yapan, modern kurumlar kuran Osmanlı imajına atıf vardır.¹⁸ Benzer bir yazı da Türk asıllı olmayan Orde İvanovski tarafından kaleme alınmıştır. Makalede, Makedon Sosyalist Dimitar Vlahov'un II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki mebusluğu işlenmiştir. Fakat dikkati çeken husus, II. Meşrutiyet Dönemi'nin özgürlük çağı olarak nitelenmesidir. Dahası Dimitar'ın Balkan Savaşı'nın çıkmasının ardından yayımladığı beyannamede, savaşın hiçbir şeyi çözmeyeceğine olan inancı ve savaşı Balkan devletlerinin kazanması hâlinde burada yaşayan milletlerin daha büyük sıkıntılara düşeceğine yapılan vurgudur.¹⁹

Çağdaş Yugoslav Türk yazarlar genellikle Osmanlı adını kullanmazlar. Bunun sebeplerinden biri rejim baskısıysa, bir diğeri yörede Türk adının zaten Osmanlı ile özdeşleşmiş olmasıdır. Bu anlayış derginin 45. sayısında Mariya Cukanoviç tarafından kaleme alınan bir yazıda açıkça bellidir. Yazar, Osmanlı geçmişinden şu cümlelerle bahseder, "Ülkemiz yüzyıllarca Türklerle ilişki kurduğuna göre ve Türkler bu ülkede yalnız maddi açıdan değil, aynı zamanda kültür ve dil açısından izler bıraktığı için... Türkler bir bakıma yayılan İslâm zihniyetinde aracılık rolünü oynadığına göre ki bu etki bazı bölgelerimizde Balkan Savaşları'na kadar hayli geniş olmuştur..."²⁰

Aynı sayıda Lenin'in doğumunun 100. yılı sebebiyle ayrılan özel bölümde, Leninizm hakkında Kemal Seyfullah tarafından uzun bir makale kaleme alınmıştır. Yazar, 1908'de ilan edilen II. Meşrutiyet'i, Genç Türk Devrimi olarak nitelerken, olaylar Leninist düşünce doğrultusunda açıklanmıştır. Yine, Osmanlı adı verilmeden Osmanlı Devleti yarı sömürge bir devlet olarak tasvir edilmiştir. Hatta yazar, hak etmedikleri halde Lenin'in Genç Türkler hakkında iyimser düşüncelere sahip olduğunu ileri sürer ve bunu neredeyse bir lütuf olarak görür. Yazıda, Millî Mücadele'nin başarısız dahi Rusya'nın Mustafa Kemal'e verdiği desteğe bağlanır.²¹ Makalede Osmanlı imajı olumsuz Türkiye imajı ve Türkiye ile özdeş tutulan Atatürk imajı olumludur.

Derginin 48. sayısında Türkiye'de yaşayan araştırmacı-yazar Tahir Alangu tarafından kaleme alınan bir makale yer almaktadır. Makalede, Osmanlı geçmişi *Osmanlı Birliği* olarak tanımlanmıştır. Ancak burada bahsi geçen Osmanlı siyasi sınırlarıdır. Osmanlı geçmişi bu makalede daha ziyade göçle özdeşleştirilmiştir. Göç şu cümlelerle tanımlanmıştır, "Balkanlar'dan Türkiye'ye göç olayı, aslında altı yüz yıllık imparatorluğun tasfiyesi, büyük bir askerî, iktisadi ve kültürel taşkın hareketinin eski yataklarına çekilmesi olayıdır ki, 1877 Balkan Savaşı'ndan başlamakta, daha sonraları da başka neden ve şartlar altında, günümüze kadar sürüp gelmektedir."²² Bu yazıda Osmanlı eski yataklarına çekildiğine göre, Osmanlıların gerçekleştirdiği fetih hareketleri Yugoslav idaresinin tarih yazımında kendisini bulduğu şekliyle sadece bir işgalden mi ibarettir? Ne yazık ki bu sorunun cevabı verilmemiştir. Muğlaklık sadece Tahir Alangu'ya özgü değildir. Tito döneminde kalem oynatan tüm yazarlarda aynı sıkıntı vardır. Osmanlı'yı doğrudan doğruya kötüleyemeyen Türk yazarlar, iyi olup olmadığı sorusunun cevabını da verememektedirler. Bu sebepten bir imaj çıkarımı yapmak oldukça güçtür.

Derginin 92. sayısında, Türkiye'den Sencer Divitçioğlu'nun Osmanlı Devleti'nin kuruluşunu iktisadi nedenlerle açıkladığı, *Asya Üretim Tarzı ve Osmanlı Toplumunu* adlı kitabından bir derleme yayımlanır. Yazı, Yugoslavya'nın Sosyalist çizgisiyle uyum içindedir.

¹⁸ İsmail Eren, "Mithat Paşa'nın Niş'te Kurduğu Modern Türk Kütüphanesi", *Sesler*, Yıl IV, Sayı 26, Üsküp 1968, s. 17-20.

¹⁹ Orde İvanovski, "1908-1912 Yıllarında Dimitar Vlahov'un İşçi Hareketlerinde ve Osmanlı Parlamentosunda Sosyalist Etkinliği", *Sesler*, Yıl VI, Sayı 56-57, Üsküp 1971, s. 44-56.

²⁰ Mariya Cukanoviç, "Dr. Fehim Bayraktareviç'i Kaybettik", *Sesler*, Yıl V, Sayı 45, Üsküp 1970, s. 21-23.

²¹ Kemal Seyfullah, "Millî Soru Üzerine Lenin'in Devrimci Düşünceleri ve Tatbikatı", *Sesler*, Yıl V, Sayı 45, Üsküp 1970, s. 60-3.

²² Tahir Alangu, "Balkan Ulusları İle Türkiye Arasında Karşılıklı Folklor İlişkileri Üzerinde Bir Deneme", *Sesler*, Yıl V, Sayı 48, Üsküp 1970, s. 57.

Zira Yugoslavya'da çok revaçta olan *timar* meselesine değinilmiş ve reayanın elindeki artı ürüne dolaylı yoldan nasıl el konulduğu anlatılmıştır.²³ Dolayısıyla burada aslında olumsuz bir imajdan bahsedilebilir.

İskender Ohri tarafından kaleme alınan bir makalede yazar, Osmanlı Devleti'nin büyük bir devlet olduğunu kabul eder. Fakat hemen ardından "ama" diye başlayarak bu düşüncesinden vazgeçer ve muhalif bir tavır takınır. Yazının ikinci paragrafı, "Selçuklu Devleti gibi, o da çağına göre, ileri bir toplum düzenine dayanmakta idi." cümlesi ile başlar. Ancak üçüncü paragrafta ikilem kendini gösterir. Paragraf, "Gene o yüzyılda (XVI. yüzyıl kastediliyor) Türkiye, teknik düzeyi bakımından, Batı'nın gerisinde değil, belki de daha ilerisinde idi." gibi övücü bir cümle ile başlarken "Ama sonraları, doğmakta olan yeni ve modern Batı'nın yanbaşıında olduğu halde, ondan yararlanmıyarak ona yabancı ve aykırı kaldı." ifadeleri ile biter. Bu tavır tüm makalenin ruhuna hâkimdir. Yazının teması ise Osmanlı dünyayı anlayamadı, bu yüzden reformlardan istenen sonucu alamadı, sonuçta da yıkıldı olarak özetlenebilir.²⁴

Benzer bir makale de Yusuf Hamza(oğlu)'ya aittir. Hamzaoğlu makalesinde açıkça Marksist tarih şablonunu Osmanlı Makedonyasına uygulamıştır. Sömürülen köylüler, kan emici bürokrasi ve despot yönetim imgeleri makalede alabildiğince yer almıştır. Hamzaoğlu, Osmanlı Türk ayrımı yaparak Türklerin de Osmanlı idaresi (kastettiği II. Abdülhamit dönemidir) altında ezildiğinden bahsetmiştir. Yazısının başlangıcında, Osmanlı Devleti'nin, Makedonya gibi dillerin, dinlerin ve milletlerin kaynaştığı bir bölgeyi bu kadar uzun süre yönetmesini hayranlıkla kutsarken hemen ardından sanki bu yazdıklarından pişmanlık duyarcasına şunları söyler:²⁵

Egemen ulus diye sayılan Türk ulusunun durumu, aslında diğer halkların durumlarından hiç farklı değildi. O da keyfi yönetim, türlü vergi ve haraçlar, can ve mal güvenliğinin yetersizliği yüzünden ezilmiş ve sömürülmüş durumdaydı. Türk köylüsü derebeylik sömürüsünün tüm ağırlığını, en az Türk olmayan köylü kadar çekiyordu. O, vergi yükü ve memurlarının hırsızlığı, ağırlığı altında eziliyordu. Türk sınıfı, idare eden Osmanlı sınıfınca sömürülüyor ve köle gibi kullanılıyordu. Osmanlı sınıfı ona karşı gaddarca davranıyor ve mahkûm edilen ulus gözüyle bakıyordu. Türk ulusunun gerçek durumunu en iyi belirleyen ünlü sosyolog Ziya Gökalp'e göre Türk ulusunun yakın zamana kadar kendisine özel bir adı bile yokmuş, O, kendi vatanında bir köle, bir tutsak, bir bekçi, bir fakirmiş, kendi adını bilmiyor, kendi dilini bilmiyor, zaman yürümüş, o uyumuş, geride kalmıştır.

Hamza, makalenin geri kalanında yukarıdaki savını destekleyecek onlarca örnek vermiştir. Makale incelendiğinde, Yugoslav tarih yazınındaki Osmanlı imajı ile bire bir uyum içinde olduğu anlaşılır. Geri kalmışlık, despotizm, rüşvetçi bürokrasi, sömürü gibi akla gelebilecek her türlü olumsuz imaj yazıda mevcuttur.²⁶

İsmail İsmail de Hamza gibi cümleye olumlu başlayıp olumsuz bitirenlerdendir. 1987 gibi Yugoslavya'nın dağılma sürecinde dahi bu tür yazıların kaleme alınması, en azından *Sesler* kadrosunun Tito rejimine ne kadar bağlı olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. İsmail'in övme verme ikileminde kaldığı sıkıntı dolu, ancak sorgulama içermeyen cümleleri aşağıdaki gibidir.²⁷

Bu dönem sultan I. Abdülmecit'le (1839-1861) Tanzimat'la, yani yönetimi iyileştirmeyi güden bir fermanla başladığı halde, sultan II. Abdülhamid'in (1876-1908) istibdat yönetimiyle devam ediyor. 1861-1862 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı devletlerle yaptığı anlaşmalar gereğince, yabancı uyrukların tüm kapitüler haklarını harici memleket hakkı, konsolosluk mahkemeleri ve diğer hakları tanıdığı gibi, ülkenin dış sermaye tarafından genişçe sömürülmesi, devlet işlerinin her alanında gerici yönetimin tüm işlerine karışabilmeleri ve bu haklardan genişçe yararlanmaları Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomi, siyasi, toplumsal, kültür ve öteki alanlarda gelişmesine engel

²³ Sencer Divitçioğlu, "Osmanlı Toplumunun Kuruluşu", *Sesler*, Yıl XI, Sayı 92, Üsküp 1975, s. 61-6.

²⁴ İskender Ohri, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Düşüşü", *Sesler*, Yıl XV, Sayı 139, Üsküp 1979, s. 101-8.

²⁵ Yusuf Hamza, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İlerici Osmanlı Güçleri ve Makedon Ulusu", *Sesler*, Yıl XXIII, Sayı 212, Üsküp 1987, s. 80-1.

²⁶ Hamza, *a.g.m.*, s. 81-89.

²⁷ İsmail İsmail, "Manastır'ın Konsoloslar ve Diplomasi Dönemi", *Sesler*, Yıl XXIII, Sayı 219, Üsküp 1987, s. 62.

olmaktan başka, bunu bağımlı bir duruma getirmiş, yaşamın her alanında yabancı parmağın hissedilmesi, dönemin tüm diplomasi etkinliklerinde belirli bir biçimde görülmüştür.

Derginin 186. sayısında sosyal tarih yazımına örnek olabilecek, atasözleri ile ilgili bir makale yayımlanmıştır. Türklerle Sırp'ların uzun tarihî geçmişine yumuşak bir vurgu yaparak başlayan makalede, Türk hâkimiyeti altında kaldığı süre içinde Türkçeden Sırpçaya geçen atasözleri örneklerle anlatılmıştır. Yazıya göre, Türkçeden Sırpçaya geçen 6.878 kelimenin yanında, yüzlerce atasözü hâlen bu dilin içinde yaşamaktadır. Ancak bu makalede de Osmanlı adı geçmemektedir. Dergide yer alan diğer yazılar gibi, gizli bir hatırlatma hâkimdir. Ancak hiç olmazsa olumsuz bir imaj çalışması yapılmamıştır.²⁸

80'li yılların sonlarına doğru rejim baskısının hafiflemesi, hatta kalkmasıyla Türk yazarlar daha özgür ve özgün yazılar yazmaya başlamışlardır. Bu durumu en iyi Hamza'nın Tanzimat üzerine yazdığı bir makalede görmek mümkündür. Hamza, propaganda yapmadan Tanzimat'ı konu alan bilimsel bir makale kaleme almıştır.²⁹ Benzer bir makale de Fahri Kaya tarafından yayımlanmıştır.³⁰ Derginin bir başka sayısında ise Mimar Sinan'ın ne kadar büyük bir mimar olduğuna dair hacimli bir dosya mevcuttur.³¹

Serbestleşmeyi dinî konulu makalelerdeki artışta da görmek mümkündür. Derginin 250/251. sayısında Mehmet Zeki İbrahim *Makedonya'da İslâm Kültürü*³² ve 268/269. sayısında Beyza Bilgin *Din Öğretim Eğitim* adlı birer makale yayımlamışlardır.³³

Yumuşama 254/255. sayıda yayımlanan İsmail Doğan'a ait bir makalede de kendini hissettirir. Zira yazar, Ahmed Münif Paşa'nın biyografisini kaleme aldığı makalesinde, Osmanlı idaresi ilk kez *gerileme* ile değil, *bilimle* yan yana anılmıştır.³⁴ Behicüddin Şehapi ise 256/257. sayıda Üsküp camilerini ele alan mükemmel bir çalışma yayımlar. Makalede, Üsküp'te yok edilen camiler tek tek anlatılır. Böylece Osmanlı geçmişinin nasıl yok edildiği gözler önüne serilir.³⁵

Osmanlı geçmişine açık atıflar ilerleyen yıllarda daha da belirginleşmiştir. Bu vurguları Fahri Ali'nin *Evrım Evrım Akarım*, *Yaşım Minareler Boyu* ve Arzu Abdullah'ın *Taş Köprüsü* şiirlerinde görmek mümkündür. Her üç şiirde de Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da yapmış olduğu *Mostar Köprüsü*, *Vardar Köprüsü*, *Davut Paşa Hamamı*, *Drama Köprüsü* gibi yatırımlara değinilerek Osmanlı geçmişi olumlulanmıştır. Hatta Fahri Ali *Yaşım Minareler Boyu* şiirinde kendisinin bölgedeki varlığının Osmanlı geçmişine denk olduğunu aşağıdaki dizelerle anlatmıştır. Görüldüğü gibi onun kurguladığı geçmiş Osmanlı geçmişiyle özdeştir.³⁶

Mostar köprüsü üzerindeyim
akar Neretva
Neretva mavi mavi
yaşım minareler boyu
Vardar köprüsü üzerindeyim

²⁸ Aydın Oy, "Türk ve Sırp Atasözleri Benzerliğine Bakışlar", *Sesler*, Yıl XX, Sayı 186, Üsküp 1984, s. 103-14.

²⁹ Yusuf Hamza, "Avrupa'ya Benzemezsek, Asya'ya Çekilmeye Mecburuz", *Sesler*, Yıl XXV, Sayı 238/239, Üsküp 1989, s. 41-52.

³⁰ Fahri Kaya, "Türkiye'de Siyasal Partiler ya da İkinci Meşrutiyet ile Mütareke Dönemlerinin Tarihi", *Sesler*, Yıl XXV, Sayı 234, Üsküp 1989, s. 79-82.

³¹ Mehmet İbrahim, "Mimar Sinan'ın Her Eseri Ölümsüz Birer Anıttır", *Sesler*, Yıl XXV, Sayı 231, Üsküp 1988, s. 45-52; Károly Kos, "Koca Mimar Sinan", *Sesler*, Yıl XXV, Sayı 231, Üsküp 1988, s. 54-62.

³² Mehmetzeki İbrahim, "Makedonya'da İslâm Kültürü", *Sesler*, Yıl XXVI, Sayı 250/251, Üsküp 1990, s. 43-5.

³³ Beyza Bilgin, "Din Öğretim Eğitim", *Sesler*, Yıl XXVIII, Sayı 268/269, Üsküp 1992, s. 47-68.

³⁴ İsmail Doğan, "Yenileşmeci Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa (1830-1910)", *Sesler*, Yıl XXVII, Sayı 254/255, Üsküp 1991, s. 55-74.

³⁵ Behicüddin Şehapi, "Üsküp'te 1912-1991 Tarihleri Arasında Yıkılan Veya Yıkılmaya Maruz Kalan Camiler", *Sesler*, Yıl XXVII, Sayı 256/257, Üsküp 1991, s. 33-9.

³⁶ Ertuğrul Karakuş, *Sesler Dergisi Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2013, s. 200-1.

akar Vardar
 Vardar yeşil yeşil
 yaşım çarşısıyla denk
 Daut Paşa hamamındayım
 akar kurnalar
 kurnalar sıcak sıcak
 yaşım tarih boyu
 Drama köprüsü üzerindeyim
 Geçme Drama köprüsünden Hasan'ım
 vururlar içinden seni
 yaşım Rumeli boyu

Fahri Kaya serbestliğin getirdiği ortamda artık geçmişini metaforlarla anlatma veya gizli mesajlarla yazmaktan vazgeçer ve *Sesler*'in 316-317. sayısında yani 1997'de yayımlanan nüshasında *Toprağın Hikayesi* adlı öyküsünde Türkiye'ye göç eden bir hemşehrisinin İstanbul'da bir memura çömlek hediye etmesi üzerine aralarında geçen konuşmada açık Osmanlı geçmişine atıf ve övgü vardır. 70'li ve 80'li yıllarda Yugoslav rejimini yücelten yazılar kaleme alan Kaya bu kez siyasi gelişmeler sebebiyle geçmişe yönelmiştir ve açıkça geçmişini yüceltmektedir. Dahası Osmanlı geçmişini sahiplenmekte ve o geçmişle övünmektedir.³⁷

Bu çömlek Rumeli toprağından bey efendi... bu çömlek, Osmanlı Devleti'nin ilk imparatoru Hüdavendigâr, Fatih Sultan Mehmet, Kanuni, Sultan Süleyman gibi daha bazı sultan ve padişahların, Timurtaş Paşa, Gazi Evrenos ile daha birçok paşa ve gazilerin, kahramanlarımızın ayak bastığı topraktan yapılmıştır. Bu çömleğin toprağında Tuna'ya, Budin'e, Viyana'ya, yürüyen Mehmetçiklerimizin alın terleri ile memleketlerinde kalan yakınları için döktükleri gözyaşlarının izleri var. Bu çömleğin toprağı, Evlad-i Fatihan'ın kanıyla yoğrulmuş topraktır.

2. Çevren Dergisi

Kosova'da 1973'te yayın hayatına başlayan *Çevren* bölgede yaşayan Türklerin sesi olmuştur. Yazı kurulu Şakir Maksut, Muhammet Ustaibo, İrfan Morina, Ahmet İğciler ve Enver Baki gibi akademisyen ve yazarlarından oluşur. İlerleyen yıllarda Nehar Şişko, Ercan Kasap, Niyazi Süleyman gibi yazarlar da kurula girer. 1991 yılında yayın hayatına son veren dergi, *Sesler*'e göre daha bilimsel bir tavır içerisindedir. *Sesler* bir edebiyat dergisi hüviyetinde iken, *Çevren* hakemli bilimsel bir toplumbilim dergisi olmaya özen göstermiştir. Tirajı *Sesler*'e göre düşük olsa da Osmanlı geçmişine ait daha fazla yazıyı barındırır ve kimi zaman Arnavut milliyetçisi bir çizgi izler. Her iki dergi birbirine destek vermiş, zaman zaman yaptıkları tanıtımlar ve haberlerle okuyucularını *kardeş* dergiden haberdar etmiş, dergi sayfalarından birbirlerini selamlamayı ihmal etmemişlerdir.³⁸

Çevren yazı kurulu, derginin 8 ve 71. sayılarında, I. Kosova Savaşı gibi oldukça netameli bir konuya yer verir. Her ikisi de Şefket Plana tarafından kaleme alınan makalelerin yayımlanması dahi anlamlıdır. Zira bugün bile eski Yugoslavya topraklarında Sultan Murat taraftarlığı ve karşıtlığı devam etmektedir. Yazar, yazısına "*Osmanlıların kazandığı en büyük ve en önemli savaşlardan biri*" diyerek başlar. Kosova kaynaklı söylencelere dayalı olarak kaleme alınan makalede, özellikle haramdan sakınma motifinin işlendiği bölümde Sultan Murad ve Türklerin temiz ahlakına vurgu yapılır. 1989'daki ikinci makalenin "*Cihâd yolunda yorulmayan bir savaşçı, adaletli bir hükümdar olan Sultan Murat'ın bu faziletlerini Halkondilas da kanıtlamaktadır*" cümleleriyle bitmesi ise özellikle çok manidardır. Bu yaklaşım Yugoslavya'da

³⁷ Karakuş, a.g.t., s. 328.

³⁸ Örnek için bakınız, Avni Engüllü, "Sesler'de (Bizde) Eleştirinin Düşündürdükleri ve Yazarların İletimi", *Çevren*, Yıl XIII, Sayı 52, Priştine 1986, s. 123-6.

geçerli olan tarih anlayışına ve rejim tarafından kötülen Osmanlı imajına açık bir başkaldırıdır.³⁹

Derginin 8. sayısında Plana'nın yazısının hemen ardında yer alan Mr. Fazlı Süla'ya ait *Osmanlı İmparatorluğu Egemenliği Sırasında Kaçakların Arnavut Halk Şiiri* adlı makale ise, tamamen Marksist anlayışla tarihi yorumlama çabasının bir sonucu olarak karşımıza çıkar. Yazıda, isyan ya da dağa çıkma haklı gösterilmeye çalışılmıştır. Daha da ileri giden yazar, "Osmanlı hâkimiyetinin koşullarında, hemen tüm Balkan milletleri benzer koşullarda yaşamış, bundan dolayı Balkan milletlerinin kaçaklar şiirlerindeki motifler ve konular benzerdir." diyerek, yazdıklarının tüm Balkanlar için geçerli olduğunu iddia eder. Ona göre, daha Osmanlı hâkimiyetinin başlangıcında, Balkan milletleri Osmanlı egemenliğini kabule yanaşmamış ve 1912'ye kadar da (Balkan Savaşları) mücadeleye devam etmişlerdir. Onun ileri sürdüğü bu düşünce Slav tarih yazımının izdüşümünden başka bir şey değildir.⁴⁰

Özellikle kaçak şiiri, Balkanlar'ın çeşitli yörelerinde siyasi baskı, ekonomi sömürme, Osmanlılar yönetiminin hizmetine koyulan yerli kimselerin kötüye kullanmalarından ileri gelen bir bütünlüktür.

Bunlarda, toplumsal ve kişisel ezince karşı direnme işlemi olan, çapraşık kültürel-tarihsel ve siyasal-ideolojik işlemi görmek gerekir. Bu haksızlığı, sömürülmeyi, ezilmeyi küçümsenmeyi ve kişisel ile ailevi trajediyi yaşamış çok kişinin tarihine de değerlidir, bunların başka çıkar yolu kalmayınca ormana başvurlar, kendi insanlık haklarını, kişisel erkinliğini koruyacaklarına ve söz konusu hakkın ölçüsünü kendilerinin aramaları yolunda uğraşacaklarına dair biricik umutla ormana çıkarlar.

Sipahiler ve diğer yetkili organların yetkisi dışındaki kontrolsüz tutumu olmuştur; bunlar çok kez, yetkilerinin sınırını aşarak, hayvan ve çiftçi üretimini daha büyük sayıda kaydederek, rüşvet ve diğer yollarla nankörlüklerini doyumak için sık sık zorlamalar yapmış, fakir olan Arnavut halkını yağma etmişlerdir. Bu yüzden, ağır vergilere karşı, ister İslâmlaşmış ister İslâmlaşmamış halk tarafından, kişiler ve grupların direnmesi onama ile karşılanmıştır.

Demek oluyor ki, kaçaklar hareketi, çevrende hiçbir kıvılcım olmadan, toplumsal ve ekonomik ezince karşı, yaşamın kapalı çemberine karşı sesin yükseldiği, direnmenin özel bir çeşididir.

8. sayıdaki bu sarsıcı yazıdan sonra, derginin 9 ve 10. sayılarında Hasan Kaleşi'nin Balkan şehirlerinin kuruluş ve gelişmesinde Osmanlı tesirlerini kaleme alan bir çalışması yayımlanmıştır. Kaleşi'nin Çekoslovakya'da sunduğu bir tebliğ metni olan çalışma, tamamen bilimsel bir anlayışla kaleme alınmıştır. Kaleşi araştırmasını objektif kaynaklara ve sayısal verilere dayanarak hazırlamış, Osmanlı hâkimiyetinin resmî söylemde ifade edildiği gibi, bir gerileme dönemi değil, aksine ilerleme devri olduğunu ispata çalışmıştır. Kaleşi'ye göre, Osmanlı hâkimiyetine geçen bölgede ciddi bir şehirleşme meydana gelmiş; köprüler, hanlar, hamamlar, yollar gibi önemli bayındırlık hizmetlerine imza atılmıştır. Kaleşi'nin iddiası, Balkan şehirlerindeki durağanlık veya gerilemenin Osmanlı egemenliği yüzünden değil, 1683'ten sonra gerçekleşen Avusturya saldırıyla ilgili olduğudur. Avusturya güçleri 1683'ten sonra Saraybosna, Üsküp, Banaluka, Prizren, Kalkandelen (Tetovo) gibi onlarca Osmanlı şehrini yerle bir etmiş, bu şehirler bir daha eski günlerine dönememiştir. Yazar sonuç bölümünde hiçbir tartışmaya yer vermeyecek şekilde, Osmanlı hâkimiyetinin bölgeye neler kazandırdığını şu cümlelerle açıklar:⁴¹ *Şark medeniyeti, maddi kültürde, her şeyden evvel mimaride, medeni hayatın teşekkülünde ve bilhassa zanaatçılıkta en kuvvetli ve en başarılı damgasını basmıştır. Hâlbuki Şark medeniyetinin izleri, manevi varlıklarımızda da, bilhassa folklorlarda ve birkaç bin Türk uyruklu kelimenin, hâlâ dipdiri olarak lüğatimizde yaşadığı hissedilmektedir.*

³⁹ Şefket Plana, "Arnavut ve Güney Slav Halk Şiirinde Kosova Savaşı (1389)", Yıl III, Sayı 8, Priştine 1975, s. 7-16; Aynı yazar, "Kosova Savaşı Destanlarında Sultan Murat'ın Kişiliği", *Çevren*, Yıl XVI, Sayı 71, Priştine 1989, s. 11-22.

⁴⁰ Mr. Fazlı Süla, "Osmanlı İmparatorluğu Egemenliği Sırasında Kaçakların Arnavut Halk Şiiri", *Çevren*, Çeviren: Niyazi Süleyman, Yıl III, Sayı 8, Priştine 1975, s. 22-8.

⁴¹ Hasan Kaleşi, "XV. Asırdan XVII. Asrın Nihayetine Kadar Yugoslav Topraklarında Şark Medeniyeti", *Çevren*, Yıl IV, Sayı 9, Priştine 1976, s. 13-36; Aynı yazar, "XV. Asırdan XVII. Asrın Nihayetine Kadar Yugoslav Topraklarında Şark Medeniyeti-II", *Çevren*, Yıl IV, Sayı 10, Priştine 1976, s. 23-41.

Çevren'in 13. sayısında Yugoslav Devleti'nin resmî bakışını yansıtan iki makale yer alır. Avdo Suçeska, Osmanlı Devleti içinde Bosnalı Müslümanların durumunu değerlendirdiği makalesinde, Bosna'nın Osmanlı egemenliğinde geçen 415 yılını baştan sona bir başkaldırı hareketi olarak tanımlar. Suçeska, Bosna'da meydana gelen isyanları Makyavelist- Marksist bir yaklaşımla irdeler. Ona göre, Osmanlı sistemi daha XVI. yüzyıl sonunda yozlaşmaya başlamış (Makyavelist), bu durum beraberinde isyan ve kargaşayı getirmiştir (Marksist). Ancak Suçeska'nın makalesi Bosna üzerindeki dış tesirleri izah etmesi açısından oldukça değerlidir.⁴² Aynı sayıda yer alan Nehar Şişko'nun makalesi ise Osmanlı ekonomik sistemini tamamen Marksist bakış açısıyla değerlendirir. Şişko'ya göre, Osmanlı örgütlenmesi tamamen feodal niteliklidir. Osmanlı idaresi altındaki Balkan köylüleri diğer Avrupa ülkelerine göre belli bir hak ve hürriyete sahiplerse de Osmanlılar yeni bir düzen getirmemiş, sadece feodal düzenin dış örgütlenme biçimini değiştirmişlerdir. II. Selim'den sonra rüşvet, gizli harem hayatı ve çürüme her kurumu sarmış, makamlar parayla alınıp satılır hâle gelmiş, Türkler Batı'daki toplumsal ve ekonomik gelişmelere adapte olamamışlardır. Osmanlı Devleti'nin feodal düzeni yavaş yavaş feodal bir anarşiye dönüşmüş, bu durum, devleti temelden sarsmıştır. Sonuçta halkın fanatik tutumu, geri kalmışlık, sultanların yeteneksizliği ve debdebeli yaşamları, kötü ve parçalanmış yönetimde düzene girmemiş ezilen milletlerin köle gibi kullanılması Osmanlı Devleti'ni yıkmıştır.⁴³ Osmanlı ekonomik düzenini feodal olarak görmek genelde tüm Yugoslav araştırmacıların ortak özelliğidir.⁴⁴

Derginin 15. sayısında Nimetullah Hafız ve Mücahit Asım'dan cesur bir eleştiri gelir. Yazarlar Yugoslavya'da Türklerden kalma mimari eserlerin %90'ının yok edildiğini, Türk tarih ve kültürüne zenginlik veren bu eserlerin korunması için gerekli ilginin gösterilmediğini ifade ederler. Yazarlara göre, Yugoslavya'daki tüm Türk-İslam eserleri yok olmakla karşı karşıyadır.⁴⁵ Nimetullah Hafız Osmanlı imajına olumlu olarak sahip çıkmış ve daima Osmanlı-Türk geçmişine sahip çıkmıştır.

Yugoslavya döneminde bölgenin geri kalmasının müsebbibi olarak Osmanlı geçmişi gösterilmiş ve rejim suçu daima geçmişe atarak, kendi hatalarını görmezden gelmiştir. Mesela, Kosova Yugoslavya'daki en geri kalmış bölgeydi ve bu Yugoslavya idaresinin suçu olamazdı. Bunun sebebi mutlaka geçmişte aranmalıydı. Mücahit Asimov'un Kosova'ya dair makalesi, Yugoslav idaresinin geçmişi nasıl kullandığına dair güzel bir örnektir. Bu makalede Osmanlı geçmişine dair imaj Yugoslavya ders kitaplarında yer alan Osmanlı Dönemi imajı ile bire bir örtüşmektedir.⁴⁶

Kosova Vilayeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun burjuva Avrupa ve Balkanlar'a doğru en uzak bölgesi olmasına rağmen, karışık siyasal koşullar ve Türk feodal egemenliğinden kurtulmak isteyen Arnavutlar, Sırlar, Makedonlar ve Karadağlıların yıkıcı santrifuj güçleri nedeniyle olmak üzere, Türkiye başkentine daha yakın olan vilayetlere göre, geri kalmış okul ve öğretim sistemine sahip olan bir vilayettir. Bu sırada, Kosova Vilayetindeki Osmanlıların sayısının öteki uluslara göre pek kabarıklık olmadığını ve bunları genellikle yönetim mekanizmalarının oluşturduğunu göz önünde bulundurmak gerekir.

Yugoslav tarih yazımı, Osmanlı tarihindeki rejim karşıtı her hareketi devrim olarak niteler. Nitekim Jön Türk İhtilali de (II. Meşrutiyet) devrim olarak nitelenir ve bu olay ilerici bir hareket olarak değerlendirilir. Onlara göre Jön Türkler, verdikleri vaatler sayesinde, hemen hemen her sınıftan halkı, burjuvaları, aydınları, ağa ve beyleri tüm ilerici kuvvetleri kendi bünyelerinde

⁴² Avdo Suçeska, "Osmanlı Devrinde Bosna Müslümanlarının Durumu", *Çevren*, Yıl V, Sayı 13, Priştine 1977, s. 11-33.

⁴³ Mr. Nehar Şişko, "XVIII. Yüzyıl Sonunda ve XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Durum", Çeviren: İ. Muzbeğ, *Çevren*, Yıl V, Sayı 13, Priştine 1977, s. 35-43.

⁴⁴ Örnek olarak bakınız, Nedim Filipoviç, "İslamiyet'in Bosna-Hersek Zeminine Etkisi: İslamlaşma", Çeviren: Niyazi Süleyman, *Çevren*, Yıl VI, Sayı 17, Priştine 1978, s. 35.

⁴⁵ Nimetullah Hafız-Mücahit Asım, "Priştine Kitabeleri", *Çevren*, Yıl V, Sayı 15, Priştine 1975, s. 75.

⁴⁶ Mücahit Asimov, "Kosova Salnamelerinde Yazıldığına Göre Kosova Vilayetindeki Mektepler", *Çevren*, Yıl VIII, Sayı 30, Priştine 1981, s. 27.

toplamayı başarmışlardır. Ancak iktidar ele geçirildikten sonra tam tersi bir politika izlenmiş, mazlum milletler için yeniden sömürü dönemi başlamıştır. Yani Türkler gerçek devrimciler değil, Asya despotizmini Avrupa parlamentarizmi ile sentezlemeye çalışan, fakat başarılı olamayan bir millettir.⁴⁷

Osmanlı geçmişine dair en sert tartışma 1974'te İsmail Zekeriya ile Necati Zekeriya arasında yaşanmıştır. İsmail Zekeriya'nın *Sesler'in* 82. sayısında yayımlanan *Öğrenci Dili, Terimler ve Dilbilgisi* adlı yazısında, eski kelimelerin kullanılmasında bir sakınca olmadığını belirtmesi üzerine, Necati Zekeriya onu eleştiren bir yazı yazmıştır. Türkçede Öztürkçe kullanılması gereğine inanan Necati Zekeriya Osmanlıca kullanımını sert şekilde yermiştir. Burada bir imaj çalışmasından ve Osmanlı geçmişini kötülemeden ziyade dil bilimciler kendi aralarında bir tartışma yürütmüşlerdir:⁴⁸

Bizde, hele bugün, Osmanlıca'ya yer yoktur. Osmanlıca söz konusu bile olamaz. Onu ayakta tutmak, yaşatmak isteyenler varsa, yenilikten yana değillerdir. Osmanlıca daha 1944 yılında darbeye uğramıştır. Bugün artık Osmanlıca bize göre eskidir, divan edebiyatının, tarihin dilidir. Bunu, Yugoslav Türk aydınları da iyice sezmiş ve gereken katkıda bulunmaktalar. Fakat yer yer Osmanlıca sözcükler kullanılıyorsa, Öztürkçeye saygısızlıktan değil, yanlış alışkanlıklardanır bu.

Derginin 67. sayısında Lamia Hacıosmanoviç tarafından kaleme alınan bir makalede ise Namık Kemal büyük bir hürriyet savaşçısı olarak okuyucuya tanıtılmıştır. Hacıosmanoviç yazısını, "Bu büyük yaratıcı, özgürlük (hürriyet) savaşçısı, yazılarıyla, yapıtlarıyla (eserleriyle) özgürlük uğruna savaşım veren düşünür, yazar, ozan, romancı ve tiyatro yazarı, onun dünyasına bağlı olan çevirmenler, onu sevenler sayesinde, Yugoslavya topraklarında zamanında tanıtılmıştır, diyebiliriz." sözleriyle tamamlar.⁴⁹ Yazı Türkiye'deki Namık Kemal imajına yakın bir bakış açısı ile kaleme alınmıştır. Namık Kemal'in döneminde Osmanlı rejimine karşı yürüttüğü mücadele düşünüldüğünde, Osmanlı İdaresi'ne *despot* mu demek istenmiştir? Makalede bu sorunun cevabı yoktur. Öte yandan Namık Kemal'in fikirleri orada yaşayan insanların özgürleşmeleri veya hürriyet mücadeleleri için kaynak mı teşkil etmiştir? Bu sorunun cevabı da verilmez. Fakat Yugoslavya'ya bağlı cumhuriyetlerin ayrılık için kıpırdanmalar içine girmeye başladığı bir dönemde, yazarın ilgili çevrelere Namık Kemal üzerinden açık bir mesaj verdiği açıktır. Hacıosmanoviç ilgililere ve okuyucularına, "Biz de hürriyet ve özgürlüğü biliyoruz, bu uğurda gerekirse Namık Kemal gibi mücadele edebiliriz" mesajını açıkça vermiştir. Üstelikte bu fikirlerin Namık Kemal yaşadığı dönemden itibaren Bosna Hersek'te bilindiğinin altını çizerek, okuyucusuna "Bölgede hürriyet ve özgürlük fikirlerini eskiden beri bilindiğini" vurgular. Onlara bu fikri öğreten Namık Kemal olduğuna göre, Osmanlı geçmişine dair imaj aslında olumludur.

Trifun Pavloviç-Kaçurel tarafından kaleme alınan *Belgrad'ta Türkçe Kökenli Sözcüklerin Kullanılması ve Yer Adları Bilgisi* adlı makale ise gerçekten dikkate şayandır. Yazar, Belgrad'taki Türk hâkimiyetinden *işgal* olarak söz eder. Bu ifadeden Osmanlı imajının *işgalci* olarak görüldüğü anlaşılır.⁵⁰ Ancak Gülten Nobırda tarafından çevrilen bu makalenin dergide yer alması dahi anlamlıdır.

3. Doğru Yol/Esin Dergisi

Doğru Yol/Esin dergisi *Sesler* ve *Çevren* ile kıyaslandığında oldukça istikrarsızdır. 1972-1986 yılları arasında sadece 23 sayı yayımlanabilmiştir. Derginin 22. sayısı yayımlanırken dış kapağın iç yüzünde yer alan bir derkenarda şu ifadeler yer alır: "Üç yıldan sonra *Esin* yine elimizde. Bu kere de dergimiz özgün yazılarla özelliğini korumakta, ozan ve yazarlarımızın ilk

⁴⁷ Emin Plana, "V. Sultan Mehmet Reşat'ın 1911 Yılında Kosova Vilâyeti'ne Yaptığı Ziyaret", Çeviren: Niyazi Süleyman, *Çevren*, Yıl XIII, Sayı 55, Priştine 1986, s. 27-9.

⁴⁸ Necati Zekeriya, "Bizde Osmanlıca Söz Konusu Olamaz", *Çevren*, Yıl II, Sayı 3, Priştine 1974, s. 49-53.

⁴⁹ Lamia Hacıosmanoviç, "Bosna Hersek'te Namık Kemal", *Çevren*, Yıl XV, Sayı 67, Priştine 1988, s. 9-13.

⁵⁰ Trifun Pavloviç-Kaçurel, "Belgrad'ta Türkçe Kökenli Sözcüklerin Kullanılması ve Yer Adları Bilgisi", *Çevren*, Çeviren: Gülten Nobırda, Yıl XVI, Sayı 74, Priştine 1989, s. 21-31.

kere yayımlanan yapıtlarından örnekler sergilemektedir. Maddi olanaklar yüzünden üç yıldan bu yana çıkamayan *Esin 'Doğru Yol' Kültür ve Güzel Sanatlar Derneği üyelerinin özverisiyle 22. sayısını yayımlayabildi.*" Bu ifadelerle göre, dergi maddi imkânsızlıklar yüzünden düzenli olarak yayımlanamamıştır. Kanaatimizce gerçek sebep dolaylı rejim baskısı veya Türk yazarlar arasındaki rekabettir. Çünkü problemin 1972'den beri devam etmesi oldukça düşündürücüdür. Hâlbuki tıpkı diğer iki derginin yayıncıları gibi *Doğru Yol/Esin*'in yayıncıları da rejime bağlı kişilerdi ve her sayıda Yugoslav yönetiminin faziletleri övülüyordu.⁵¹ Her ne kadar Aziz Nesin derginin muhabiri Hasan Mercan'a verdiği röportajda, Yugoslavya'daki Türk basınının Türkiye'den daha özgür olduğunu söylese de gerçekler farklıdır.⁵² Makedonya Komünistler Birliği Merkez Komitesi Başkanlığı üyesi ve aynı zamanda Nesin'in yakın dostu olun Fahri Kaya'nın anlattıkları tersini söylüyor. Kaya'nın ancak 1991'de itiraf edebildiği rejim baskısı, bölgede Türklerin statülerinin ne kadar kırılğan olduğunu gösteriyor. 1978'de Üsküp'te Türk Edebiyatı konulu bir toplantıyı dahi, "*Türk kurultayı mı düzenliyorsunuz*" diyerek sabote eden Kaya,⁵³ 1991'de üzerindeki rejim baskısı kalkınca, geçmişe dair şunları yazmıştır:⁵⁴

Osmanlıların buralardan çekilmelerinden sonra bu topraklarda kalan Türklerin eğitim ve kültür yaşamında bir duraklama başlamıştır. Yeni idareciler, Osmanlılar döneminde çalışan bütün Türk okullarını kısa bir zamanda kapatmış, Türklerin kültür ve benzer kurumlarının çalışmasını yasaklamıştır. Böylece halk, ana dilini evinin dışında kullanamaz olmuştur. Binlerce kişinin beş yüz yıllık vatanlarını, ev ve barklarını, topraklarını, bağ ve bahçelerini bırakarak, çekilen orduyla birlikte Anadolu'ya göç etmesi acı bir gerçektir. Gün geçtikçe, Yugoslavya topraklarında yaşayan Türk halkının sayısı hissedilir bir ölçüde azalmaktadır. Vaktiyle çoğunluğu oluşturan bir halk azınlık oluyor. Hem de perişan hâlde.

Dönemin yazarlarından Ethem Baymak da Türk basını üzerindeki gizli baskıyı şu cümlelerle anlatıyor:⁵⁵

*Kuş*⁵⁶ dergisini zevkle okumasam bile alırım. Sayfalarım. Hep bir umuttur içimde yeşeren. Belki bu sayı eskisi gibi değildir, diye içimden geçiririm. Dergiyi almak için yine dert. Kentte bir yerde *Tan*⁵⁷ satılır, o da gazetemizi tezgâh altına illegalmış gibi diye verir bayideki satıcı. Neyse *Kuş* dergisini istedim. Baktı. "Ne istiyor bu herif" dercesine omzunu silktilti. Aptalcasına ayrıldım. *Tan*'ın binasına uğradım. Bilirsiniz bin bir kâit çıkarmaktan sonra içeriye salarlar. Bereket, gazetecilik karnem var. Yoksa buradan da aptalcasına dönmüş olurum. Aldım dergiyi..."

Osmanlı geçmişini konu alan yazılar ise tıpkı *Sesler ve Çevren'de* olduğu gibi bir kısmı rejimin ruhuna uygun, bir kısmı ise Osmanlı geçmişine gizli atıflar içeren, ikili karakterdeki yazılardır. Mesela, Bedreddin Koro'nun "*1908 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda Seçimler ve Meclisin Açılışı*" adlı makalesi rejimin ruhuna uygun yazılara güzel bir örnektir. Makale, Marksist mantıkla kaleme alınmıştır ve Osmanlı Sultanı için *feodal* ve *despot* gibi nitelemelerde bulunulur. Koro'ya göre, 1908'de gerçekleşen devrim ilerici ve gerici güçler arasındaki amansız mücadelenin sonucudur.⁵⁸

23. sayıda İrfan Morina imzalı *Mamuşa Türk Halk Türkülerinin Kimi Özellikleri* adlı makalede ise bambaşka bir içerik söz konusudur. Makalede 1897 Türk-Yunan Harbi esnasında yakılmış olan *Kaçma Yunan* türküsüne yer verilmiştir. Türküde savaşın seyri anlatılırken,

⁵¹ Örnek olarak derginin 18. Sayı sı gösterilebilir. Bu Sayı'nın konusu Tito, Devrim, Özyönetim ve Barıştır. Yine derginin dış kapağının iç yüzünde Tito'nun büyüklüğüne dair uzun bir methiye vardır.

⁵² Hasan Mercan, "Aziz Nesin ile Söyleşi", *Esin Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl XV, Sayı 23, Prizren 13 Aralık 1986, s. 87.

⁵³ S. Engüllü, *a.g.m.*, s. 90.

⁵⁴ Fahri Kaya, *Yugoslavya'da Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1992, s. 9.

⁵⁵ Ethem Baymak, "Günlerde 82", *Esin Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl XIII, Sayı 22, Prizren 24 Nisan 1984, s. 98.

⁵⁶ *Tan* gazetesi tarafından Priştine'de yayımlanan Türkçe çocuk dergisi. 1978'de yayın hayatına başlamıştır.

⁵⁷ Priştine'de 1969 yılında yayın hayatına başlayan Türkçe gazete.

⁵⁸ Bedreddin Koro, "1908 Yılında Osmanlı İmparatorluğunda Seçimler ve Meclisin Açılışı", *Esin Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl XIII, Sayı 22, Prizren 24 Nisan 1984, s. 10-5.

Osmanlı askerleri övülür, Yunan askerleri ise yerilir.⁵⁹ Bu şiir son derece önemlidir. Zira Yugoslavya ve Yunanistan Türkiye'nin Balkan politikalarına karşı ikili bir set oluşturmuşlar, Yugoslavya Türk-Yunan anlaşmazlıklarında daima Yunanistan'ı desteklemiştir. Şiirin yayımlandığı tarihte her ne kadar Tito ölmüş olsa da Yugoslavya Devleti hâlâ ayaktadır ve rejim kendisini korumak için daha da sertleşmektedir. Böyle bir zamanda Arnavut kökenli İrfan Morina'nın Türkleri *cesur*, Yunanlıları ise *korkak* olarak niteleyen bir şiire makalesinde yer vermesi çok önemli bir başkaldırıdır. Şiirde de görüldüğü gibi, Yugoslav idaresinin Osmanlılara dair okullarda öğrettiği Şarklı imajların tersine bir turum söz konusudur. Bu tarihler artık Yugoslavya'daki Türk ve Müslüman yazarların Türk ve Osmanlı imajlarına açıkça "*olumlu*" olarak sahip çıkmaya başladıkları tarihlerdir.

*Kaçma Yunan kaçma
Mendilin düştü
Mendilin ucunda
Top tüfek düştü
Allah Soyadan çıktım
Başım selamet
Atinanın içinde
Kopti kiyamet
Yunanın cemisi
Demirden tahta
İçinde aşçeri
Korkidan hasta
Osmanlı cemisi
Yeşil direkli
İçinde aşçeri
Aslan yürekli*

Osmanlı geçmişine dair en güzel yazılardan biri, Osman Baymak imzalı *Çalar Eski Tarih Çanları* adlı şiirdir. Yazar geçmişe özlem içindedir. Ancak yazarın 29 Temmuz 1983'te kaleme aldığı şiirin konusunun Romanya'nın Köstence kenti olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Yine de Tito sonrası dönemde, saldırgan Sırp milliyetçiliğinin yükselişe geçtiği bir tarihte derginin bu şiiri yayımlaması çok önemlidir. Aşağıdaki metinde de görüleceği gibi bu şiirde Osmanlı geçmişini olumlulama ve o geçmişe sahip çıkma vardır. Özellikle II. Abdülhamid gibi döneminde Balkanlar'da aktif bir siyaset izleyen bir sultanın şiire dâhil edilmesi, eskiyle kıyaslandığında açık bir devrimdir.⁶⁰

*gün, o denli sıcak ki
gizini söyleyecek nerde ise Sultan Mahmut cami
maviye gerilmiş
bir otağ gibi
gün, beni yoruyorsun artık
Sultan Abdülhamid halısına serilsem
bir türkü tuttursam
Babadağına
bir tepecikte bir açıklıkta gördün mü?
üstü dağ gülleriyle bezenmiş*

⁵⁹ İrfan Morina, "Mamuşa Türk Halk Türkülerinin Kimi Özellikleri", *Esin Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl XV, Sayı 23, Prizren 13 Aralık 1986, s. 14.

⁶⁰ Osman Baymak, "Çalar Eski Tarih Çanları", *Esin Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl XV, Sayı 23, Prizren 13 Aralık 1986, s. 47.

*Gazi Ali paşa türbesi
çalar eski tarih çanını*

Sonuç

Yugoslavya Dönemi'nde Türkçe süreli yayınlarında sistemli bir Osmanlı imaj çalışması yapılmamıştır. Türk ve Müslüman kökenli yazarların çoğu, genellikle rejimi rahatsız etmeyecek şekilde sadece *aidiyet* ve *köken* sorununa dair küçük atıflarla yetinmişler, geçmişi doğrudan kötüledikleri gibi açıkça da övmemişler, sadece dolaylı mesajlarla yetinmişlerdir. Ancak Emin Plana ve Mücahit Asimov gibi kimi yazarlar ise Meşa Selimoviç'e benzer şekilde Yugoslav Rejiminin sadık temsilcileri olmuşlar ve ifrat derecesinde Osmanlı geçmişine saldırmışlardır. Bu yazılardaki imajlar, *feodal*, *despot*, *işgalci* vs. gibi hem Marksist tarih anlayışı hem de Batı tarzı Şarklı imajlarla örtüşmektedir.

Türk ve Müslüman yazarlar dışında, Slavolyub Cinciç gibi Türklerin çıkardığı dergilerde makaleleri yayımlanan yazarlar ise doğrudan Yugoslav rejiminin dünya görüşü doğrultusunda Osmanlı geçmişini karalamakta bir beis görmemişlerdir.

Tito'nun zaman zaman sert, zaman zaman yumuşak politikaları ise Türk ve Müslüman yazarları her daim tedbirli olmaya ve mevcut duruma göre tavır almaya itmıştır. Bu sebeple, Türk ve Müslüman yazarlar genellikle Sosyalist Parti ile ilişkili olduklarından Osmanlı geçmişini rejimin gözünden değerlendirmişlerdir. Aynı zamanda *Sesler'in* de bir dönem yazı kurulu üyeliği yapan Fahri Kaya, kendisinin de dâhil olduğu Türk yazarların tutumunu, "*Resmî sansür yoktu, ama denetim oldukça güçlüydü. Ayrıca, gazetecilerin çoğunda otosansür de çok gelişmişti. Bu kişilerden, daha doğrusu gazetecilerden kimileri kendilerini Parti'ye beğendirmek için çok kez Papa'dan büyük Katolik olmaya yelteniyorlardı.*" cümleleriyle özetler.⁶¹ Baskı altındaki Türk yazarların böyle davranması doğaldı. Zira onlar Osmanlı geçmişini korumak için değil, yaşadıkları anda kendi kültürlerini korumak ve devam ettirmek gayesiyle hareket etmişlerdir. Öncelikleri tarih değil, varlıklarını korumak olduğundan, evvela dil ve kültür konularına eğilmişlerdir. Yine de geçmişi unutmamak ve unutturmamak için çaba gösteren yazarlar, çoğu zaman Osmanlı adını kullanmadan dil, kültür, atasözü, yer adları, kişi adları veya gelenek metaforlarını kullanarak gizli geçmişe atıf yapmışlardır. Bugün eski Yugoslavya topraklarında Türkler varlığını hâlâ devam ettiriyorsa, hiç umulmadık yerlerde Türkçe konuşan birine rastlanıyorsa; bu başarı Sosyalist Yugoslavya yönetimi altında ince bir diplomasi ile yazan ve yayımlayan bu kişilere aittir.

Kaynakça

- Alangu, Tahir, "Balkan Ulusları İle Türkiye Arasında Karşılıklı Folklor İlişkileri Üzerinde Bir Deneme", *Sesler*, Yıl V, Sayı 48, Üsküp 1970, s. 51-9.
- Asimov, Mücahit, "Kosova Salnamelerinde Yazıldığına Göre Kosova Vilayetindeki Mektepler", *Çevren*, Yıl VIII, Sayı 30, Priştine 1981, s. 27-37.
- Banyeviç, Mirko, "Çetko Mirvoş Söylentisi", *Sesler*, Yıl II, Sayı 7, Haziran 1966, s. 48-50.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi*, nr: 030.0.18.01.01.029.47.8; 030.0.18.01.02.75.49.017; 030.18.01.02.294.11.18.
- Baymak, Ethem, "Günlerde 82", *Esin Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl XIII, Sayı 22, Prizren 24 Nisan 1984, s. 94-100.
- Baymak, Osman, "Çalar Eski Tarih Çanları", *Esin Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl XV, Sayı 23, Prizren 13 Aralık 1986, s. 47.

⁶¹ Fahri Kaya, "Makedonya'da Türkçe Yayın Hayatı", *Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni-Bildiriler*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1999, s. 261-2.

- Bilgin, Beyza, "Din Öğretim Eğitim", *Sesler*, Yıl XXVIII, Sayı 268/269, Üsküp 1992, s. 47-68.
- Cemal Süleyman, *Hatırimda Kalanlar Birlik'te 30 Yıl*, Yeni Balkan Yayınları, Üsküp 2017.
- Cinciç, Slavolyub, "Yakub Kadri'nin Çağdaş Türk Edebiyatındaki Yeri", *Sesler*, Yıl II, Sayı 5, Üsküp 1966, s. 32-9.
- Cukanoviç, Mariya, "Dr. Fehim Bayraktareviç'i Kaybettik", *Sesler*, Yıl V, Sayı 45, Üsküp 1970, s. 21-4.
- Divitiçioğlu, Sencer, "Osmanlı Toplumunun Kuruluşu", *Sesler*, Yıl XI, Sayı 92, Üsküp 1975, s. 61-6.
- Doğan, İsmail, "Yenileşmeci Bir Osmanlı Aydını: Münif Paşa (1830-1910)", *Sesler*, Yıl XXVII, Sayı 254/255, Üsküp 1991, s. 55-74.
- Engüllü, Avni, "Sesler'de (Bizde) Eleştirinin Düşündürdükleri ve Yazanların İletimi", *Çevren*, Yıl XIII, Sayı 52, Priştine 1986, s. 123-6.
- Engüllü, Suat, "Makedonya Türk Edebiyatı ve Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı", *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi Makedonya Yugoslavya (Kosova) Türk Edebiyatı*, C. VII, Kültür Bakanlığı, Ankara 1997, s. 59-464.
- Eren, İsmail, "Mithat Paşa'nın Niş'te Kurduğu Modern Türk Kütüphanesi", *Sesler*, Yıl IV, Sayı 26, Üsküp 1968, s. 17-20.
- Eren, İsmail, "Yugoslav Topraklarında Türkçe Basın", *Sesler*, Yıl II, Sayı 9, Üsküp 1966, s. 51-73.
- Filipoviç, Nedim, "İslamiyet'in Bosna-Hersek Zeminine Etkisi: İslamlaşma", Çeviren: Niyazi Süleyman, *Çevren*, Yıl VI, Sayı 17, Priştine 1978, s. 27-39.
- Hacı Ömer Lûtfi, "Kız Kaçırma Destanı", *Sesler*, Yıl IV, Sayı 23, s. 64-6.
- Hacıosmanoviç, Lamia, "Bosna Hersek'te Namık Kemal", *Çevren*, Yıl XV, Sayı 67, Priştine 1988, s. 9-13.
- Hafız, Nimetullah -Mücahit Asım, "Priştine Kitabeleri", *Çevren*, Yıl V, Sayı 15, Priştine 1975, s. 75-93.
- Hafız, Nimetullah, *Yugoslavya'da Çağdaş Türk Edebiyatı Antolojisi*, C. I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989.
- Hamza, Yusuf, "Avrupa'ya Benzemezsek, Asya'ya Çekilmeye Mecburuz", *Sesler*, Yıl XXV, Sayı 238/239, Üsküp 1989, s. 41-52.
- Hamza, Yusuf, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İlerici Osmanlı Güçleri ve Makedon Ulusu", *Sesler*, Yıl XXIII, Sayı 212, Üsküp 1987, s. 79-89.
- Hanadan, Reşit, *Sel*, Tan Yayınları, Priştine 1987.
- İbrahim, Mehmet, "Mimar Sinan'ın Her Eseri Ölümsüz Birer Anıttır", *Sesler*, Yıl XXV, Sayı 231, Üsküp 1988, s. 45-52.
- İbrahim, Mehmetzeki, "Makedonya'da İslâm Kültürü", *Sesler*, Yıl XXVI, Sayı 250/251, Üsküp 1990, s. 43-5.
- İsmail, İsmail, "Manastır'ın Konsoloslar ve Diplomasi Dönemi", *Sesler*, Yıl XXIII, Sayı 219, Üsküp 1987, s. 62-80.
- İvanovski, Orde, "1908-1912 Yıllarında Dimitar Vlahov'un İşçi Hareketlerinde ve Osmanlı Parlamentosunda Sosyalist Etkinliği", *Sesler*, Yıl VI, Sayı 56-57, Üsküp 1971, s. 44-56.

- Kaleşi, Hasan, "XV. Asırdan XVII. Asrın Nihayetine Kadar Yugoslav Topraklarında Şark Medeniyeti", *Çevren*, Yıl IV, Sayı 9, Priştine 1976, s. 13-36.
- Kaleşi, Hasan, "XV. Asırdan XVII. Asrın Nihayetine Kadar Yugoslav Topraklarında Şark Medeniyeti-II", *Çevren*, Yıl IV, Sayı 10, Priştine 1976, s. 23-41.
- Karakuş, Ertuğrul, *Sesler Dergisi Bibliyografyası*, Paradigma Akademi Yayınları, Ankara 2013.
- Karakuş, Ertuğrul, *Sesler Dergisi Üzerine Bir İnceleme*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir 2013.
- Kaya, Fahri, "Makedonya'da Türkçe Yayın Hayatı", *Balkan Ülkelerinde Türkçe Eğitim ve Yayın Hayatı Bilgi Şöleni-Bildiriler*, Türk Dil Kurumu, Ankara 1999, s. 251-81.
- Kaya, Fahri, "Türkiye'de Siyasal Partiler Ya Da İkinci Meşrutiyet İle Mütareke Dönemlerinin Tarihi", *Sesler*, Yıl XXV, Sayı 234, Üsküp 1989, s. 79-82.
- Kaya, Fahri, *Çağdaş Makedon Şiirleri Antolojisi*, Kültür Bakanlığı, Ankara 1993.
- Kaya, Fahri, *Yugoslavya'da Çağdaş Türk Şiiri Antolojisi*, Cem Yayınevi, İstanbul 1992.
- Kaya, İ. Güven, *Yugoslavya'da Türk Halkı Edebiyatı*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul 1993.
- Koro, Bedreddin, "1908 Yılında Osmanlı İmparatorluğunda Seçimler ve Meclisin Açılışı", *Esin Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl XIII, Sayı 22, Prizren 24 Nisan 1984, s. 10-5.
- Kos, Kâroly, "Koca Mimar Sinan", *Sesler*, Yıl XXV, Sayı 231, Üsküp 1988, s. 54-62.
- Mercan, Hasan, "Aziz Nesin İle Söyleşi", *Esin Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl XV, Sayı 23, Prizren 13 Aralık 1986, s. 82-8.
- Morina, İrfan, "Mamuşa Türk Halk Türkülerinin Kimi Özellikleri", *Esin Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl XV, Sayı 23, Prizren 13 Aralık 1986, s. 11-5.
- Nazım Hikmet, "Simavne Kadısı Oğlu Şeyh Bedreddin Destanı'ndan", *Sesler*, Yıl II, Sayı 7, Üsküp 1966, s. 96-7.
- Ohri, İskender, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Düşüşü", *Sesler*, Yıl XV, Sayı 139, Üsküp 1979, s. 101-8.
- Oy, Aydın, "Türk ve Sırp Atasözleri Benzerliğine Bakışlar", *Sesler*, Yıl XX, Sayı 186, Üsküp 1984, s. 103-14.
- Pavloviç-Kaçurel, Trifun, "Belgrad'ta Türkçe Kökenli Sözcüklerin Kullanılması ve Yer Adları Bilgisi", *Çevren*, Çeviren: Gülten Nobırda, Yıl XVI, Sayı 74, Priştine 1989, s. 21-31.
- Plana, Emin, "V. Sultan Mehmet Reşat'ın 1911 Yılında Kosova Vilâyeti'ne Yaptığı Ziyaret", Çeviren: Niyazi Süleyman, *Çevren*, Yıl XIII, Sayı 55, Priştine 1986, s. 27-30.
- Plana, Şefket, "Arnavut ve Güney Slav Halk Şiirinde Kosova Savaşı (1389)", Yıl III, Sayı 8, Priştine 1975, s. 7-16.
- Plana, Şefket, "Kosova Savaşı Destanlarında Sultan Murat'ın Kişiliği", *Çevren*, Yıl XVI, Sayı 71, Priştine 1989, s. 11-22.
- Recepoğlu, Altay Suroy, *Kosova'da Türk Kültürü veya Türkçe Düşünmek*, Kültür Bakanlığı, Ankara 2001.
- Seyfullah, Kemal, "Milli Soru Üzerine Lenin'in Devrimci Düşünceleri ve Tatbikatı", *Sesler*, Yıl V, Sayı 45, Üsküp 1970, s. 55-86.
- Suçeska, Avdo, "Osmanlı Devrinde Bosna Müslümanlarının Durumu", *Çevren*, Yıl V, Sayı 13, Priştine 1977, s. 11-33.

- Suroy, Altay, "Biz Şaşarız Bu İşe", *Esin Kültür ve Sanat Dergisi*, Yıl XIII, Sayı 22, Prizren 24 Nisan 1984, s. 40.
- Süla, Mr. Fazli, "Osmanlı İmparatorluğu Egemenliği Sırasında Kaçakların Arnavut Halk Şiiri", *Çevren*, Çeviren: Niyazi Süleyman, Yıl III, Sayı 8, Priştine 1975, s. 22-8.
- Şehapi, Behicüddin, "Üsküp'te 1912-1991 Tarihleri Arasında Yıkılan Veya Yıkılmaya Maruz Kalan Camiler", *Sesler*, Yıl XXVII, Sayı 256/257, Üsküp 1991, s. 33-9.
- Şişko, Nehar, "XVIII. Yüzyıl Sonunda ve XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İmparatorluğu'nda Ekonomik, Toplumsal ve Siyasal Durum", Çeviren: İ. Muzbeğ, *Çevren*, Yıl V, Sayı 13, Priştine 1977, s. 35-43.
- Zekeriya, Necati, "Bizde Osmanlıca Söz Konusu Olamaz", *Çevren*, Yıl II, Sayı 3, Priştine Temmuz 1974, s. 49-53.